अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२४] ४ एस.सी.आर. २९: २०२४ आईएनएससी २६०

प्रेमराज

विरुद्ध

पूनम्मा मेनन र अर्को

(सन् २०२४ को अपराध अपील नं. १८५८)

०२ अप्रिल २०२४

[संजय कारोल र अरविन्द कुमार, जज.]

विचारणीय मुद्दाः

के कुनै पनि पक्षले सक्षम देवानी न्यायालयबाट फैसला प्राप्त गरिसकेको कारोबारसँग सम्बन्धित मामिलामा फौजदारी कारबाही सुरु गर्न र अभियुक्तलाई दोषी ठहऱ्याउन सकिन्छ र त्यसको स्वाभाविक परिणाम लागु हुन्छ?

शीर्षकहरूः

विनिमेय लिखत ऐन, १८८१ - दफा १३८ - अभियोगीले पीडितबाट रु २,००,००० ऋण लिएको - मागपत्र प्राप्त गरेपछि, अभियोगीले उक्त रकमको चेक जारी गरेको - तर पर्याप्त रकम नभएको कारण र 'भुक्तानी बन्द गरिएको' को कारण चेक बाउन्स भयो। पीडितले मागपत्रको सूचना पठायो - अभियोगीबाट कुनै पनि कार्य भएन - त्यसपछि, अभियोगी विरुद्ध फौजदारी कारबाही सुरु गरियो। साथै, अभियोगीले

देवानी मामिला दर्ता गरेर उक्त चेकलाई प्रतिभूति घोषित गर्न, चेकलाई फिर्ता गर्न र चेकलाई नकाश्रे कुनै पनि कदम नचाल्न निषेधाज्ञा जारी गर्नको लागि प्रार्थना गरेको थियो। मामिला अभियोगीकै पक्षमा चलेको थियो। तर धारा १३८ अन्तर्गतको मामिलाको अनुसन्धान गर्दै, अभियोगीलाई एक वर्षसम्म साधारण कैद र रु.२ लाख क्षतिपूर्ति तिर्न भनिएको थियो, त्यसमा असफल भएमा थप ६ महिना साधारण कैद हुने निर्णय गरिएको थियो। प्रथम पुनरावेदन न्यायालयले दोषी ठहर लागेको पुष्टि गरेको थियो। उच्च न्यायालयले पुनरावलोकन गर्दा, सुनुवाई न्यायालय र प्रथम पुनरावेदन न्यायालयका अनौठो निर्णयमा कुनै आपत्ति देखेन।

निर्धारण गरियो: के.जी. प्रेमशंकर विरुद्ध प्रहरी निरीक्षक र अर्कोको आधारमा, फौजदारी र देवानी न्यायालयको अधिकारक्षेत्रबीचको निर्णयहरूको द्वन्द्वबाट सजाय र क्षतिपूर्ति बाहिरिने छ। त्यसैले, यस मामिलामा, फौजदारी न्यायालयले सजाय र क्षतिपूर्ति दुवै तोकेकोले उल्लिखित निर्णयको सिद्धान्तले फौजदारी न्यायालयलाई देवानी न्यायालयले चेकलाई विवादको विषय भएकोले मात्र प्रतिभूतिको प्रयोजनका लागि बताएको कुराले बाँधिने छ। यसरी हेर्दा, खाता बन्द भएकाले चेक बाउन्स भएर फौजदारी कारबाही भएको कुरा कानूनी रूपमा निरर्थक हुन्छ र त्यसैले यसलाई रद्द र बदर गर्नुपर्छ। [अनुच्छेद ११ र १२]

मामिला कानुन उद्घृत

इकबाल सिंह मारवाह विरुद्ध मिनाक्षी मारवाह **[२००५] २ एससीआर ७०८: (२००५) ४ एससी ३७० - अनुसरण गरिएको।**

के.जी. प्रेमशंकर विरुद्ध प्रहरी निरीक्षक र अर्को **[२००२] सप्लिमेन्ट २ एससीआर ३५०: (२००२) ८ एससी ८७ - भरोसा गरिएको।**

कराम चन्द गंगा प्रसाद र अर्को विरुद्ध भारत संघ र अरू **(१९७०) ३ एससी ६९४**; *एम.एस. शेरिफ विरुद्ध मद्रास राज्य* **[१९५४] १ एससीआर ११४४: एआईआर १९५४ एससी ३९७**; *विष्णु दत्त शर्मा विरुद्ध दया सप्रा (श्रीमती)* **[२००९] ७ एससीआर ९७७: (२००९) १३ एससी ७२९**; *सतीश चन्दर अहुजा विरुद्ध स्नेहा अहुजा* **[२०२०] १२ एससीआर १८९: (२०२१) १ एससी ४१४ को सन्दर्भ गरिएको**।

ऐनहरुको सुची

विनिमेय लिखत ऐन, १८८१।

मुख्य सब्दहरुको सुची

चेक बाउन्स; फौजदारी कारबाही; देवानी मामिला; फौजदारी र देवानी न्यायालयको निर्णयहरूबीचको द्वन्द्व।

मामिला उत्पन्न भएको

अपराध अपिल अधिकारक्षेत्र: सन् २०२४ को अपराध अपिल नं. १८५८

केरला उच्च न्यायालय, एर्णाकुलमको गत २३.०१.२०१८ को फैसला र सन् २०११ को आदेश सीआरएलआरपी नं. ११११

पक्षहरुको उपस्थिति

अपीलकर्ताका तर्फबाट के. परमेश्वर, सुश्री आर्ती गुप्ता, सुश्री कान्ति, चिन्मय कलगांवकर, सुश्री राजी गुरुराज, वकिलहरू।

उत्तरदाता का तर्फबाट प्रानजल किशोर, अतुल शंकर विनोद, दिलिप पिल्लै, अजय जैन, सुश्री मदिया मुस्तक नाद्रू, एम.पी. विनोद, आलिम अन्वर, निशे राजेन शोनकेर, श्रीमती अनु के जय, वकिलहरू।

सर्वोच्च न्यायालयको फैसला/आदेश

फैसला

संजय कारोल, न्यायाधीश।

अनुमति प्रदान गरिएको छ।

२. यहाँका अपीलकर्ताले गत २३ जनवरी २०१८ को फैसला र आदेशको चुनौती दिएका छन्, जुन केरला उच्च न्यायालयको सन् २०११[१] को क्रल.आर.पी. नं. ११११ मा जारी भएको हो। यस आदेशले उनको पुनरावलोकन निवेदनलाई आंशिक रूपमा स्वीकृत गरेको थियो, जुन थ्रिसूर अतिरिक्त सत्र न्यायाधीशको [२] गत ११ जनवरी २०११ को फैसला र आदेशको विरुद्ध थियो, जसले सन् २००७ को क्रल.आर. नं. ६७३ मा सजाय पुष्टि गरेको थियो, जुन सुरुदेखि नै प्रथम श्रेणी न्यायिक मजिस्ट्रेट[३] ले दिएको सन् २००३ को सिसी नं. ५१ अन्तर्गत विनिमेय लिखत ऐन, १८८१[४] को धारा १३८ बमोजिम गत १४ अगस्ट २००७ को आदेशबाट गरिएको सजाय हो।

३. हामीले विचार गर्नुपर्ने एकमात्र मामिला के हो भने कुनै पक्षले सक्षम देवानी न्यायालयबाट फैसला प्राप्त गरिसकेको कारोबारसँग सम्बन्धित मामिलामा फौजदारी कारबाही सुरु गर्न र अभियुक्तलाई दोषी ठहर्याउन सकिन्छ र त्यसको स्वाभाविक परिणाम लागु हुन्छ कि हुँदैन?

४. यस मामिलाको मामिलालाई परिप्रेक्ष्यमा राख्नका लागि आवश्यक तथ्यहरू यस प्रकार छन्:

४.१ अपीलकर्तालाई पीडित के.पी.बी. मेनन "श्रेयेस" बाट रू. २,००,००० ऋण लिएको थिए, जुन मागेको बेला तिर्ने प्रतिज्ञा थियो।

४.२ त्यसरी मागपत्र प्राप्त गरेपछि, उनले साउथ इण्डियन बैंकबाट गत ३० जुन २००२ को मितिमा उक्त रकमको चेक जारी गरे, जसलाई कानारा बैंक, इरिनजलकुडा शाखामार्फत कैश गरिने थियो। चेकलाई गत २४ सेप्टेम्बर २००२ को कभरिङ पत्रसहित हुलाकमार्फत यस शाखामा पठाइएको थियो।

४.३ तर चेक अपर्याप्त रकमको कारण र 'भुक्तानी बन्द गरिएको' कारणले बाउन्स भयो। पीडितले यस्तो चेक बाउन्सको बारेमा थाहा पाए र गत २२ डिसेम्बर, २००२ को मितिमा मागपत्रको सूचना जारी गरे। अपीलकर्ताबाट कुनै पनि कार्य नभएकाले, यही मामिलाको विषयवस्तु बनेको उजुरी दर्ता भयो।

[१] 'यस प्रकरणको फैसला'

[२] 'पुनरावेदन न्यायालय'

[३] 'फैसला गर्ने न्यायालय'

[४] 'विनिमेय लिखत ऐन'

५. साथसाथै, अपीलकर्ता (अभियुक्त)ले सन् २००२ को मूल मामिला नं. १३३८ पनि दायर गरेका थिए। प्रतिवादीको रुपमा गरिएका ५ पक्षहरू यस प्रकार थिए:

(i) के.पी. भास्कर मेनन; (ii) के.पी. विपिनेन्द्र कुमार[५]; (iii) प्रवीण मेनन; (iv) साउथ इण्डियन बैंक लिमिटेड काथिकुडम, भिया कोरट्टी, त्रिचुर को म्यानेजर; र (v) एन.टी. रघुनन्दनन। यसमा निम्न प्रार्थनाहरू गरिएका थिए: (क) साउथ इण्डियन बैंक लिमिटेड, काथिकुडमको चेक नं. ३८६५४३ लाई प्रतिभूति चेक घोषित गर्ने; (ख) प्रथम प्रतिवादीलाई उक्त चेक फिर्ता गर्न आदेश दिने; र (c) प्रतिवादीहरू १ देखि ४ लाई उक्त चेक नकाश्न रोक्न स्थायी निषेधाज्ञा जारी गर्ने।

५.१ अतिरिक्त जिल्ला मुन्सिफ, इरिनजलकुडाले गत ११ अप्रिल २००३ मा वादीको पक्षमा मामिला मिलाई दिएको थियो। प्रतिवादी नं ४ म्यानेजर, साउथ इण्डियन बैंकको हकमा मामिला खारेज गरिएको र बाँकी प्रतिवादीहरूको विरुद्ध पूरै मामिला मिलाउने आदेश गरिएको थियो।

५.२ प्रतिवादी नं १ ले सि.एम.ए. नं. ६/२००६ मा अतिरिक्त अधीनस्थ न्यायाधीश, इरिनजलकुडा समक्ष अपिल दायर गरेका थिए। गत ३० जनवरी २००७ को आफ्नो फैसलामा न्यायालयले भनेको थियो, "तल्लो न्यायालयले तथ्यहरूको सही विश्लेषण गरेको छ र सही निष्कर्ष निकालेको छ। मलाई तल्लो न्यायालयको आदेशमा हस्तक्षेप गर्नुपर्ने कुनै कारण देखिँदैन। यसैले मैले यो अपिल खारेज गरेको छु।"

६. यसरी, रेकर्डबाट देखिन्छ कि उही चेक देवानी न्यायालय र समेत धारा १३८ विनिमेय लिखत ऐन अन्तर्गतको उजुरी सुन्ने न्यायालयसमक्ष प्रमुख विषय बनेको थियो।

यस प्रकरणको विषयवस्तु भएका तल्लो न्यायालयहरूको निष्कर्ष यस प्रकार छ:

६.१ फैसला गर्ने न्यायालयले यहाँका अपीलकर्तालाई एक वर्षको साधारण कैदको सजाय र रू २ लाखको क्षतिपूर्ति तिर्न भन्यो, जसमा असफल भए थप छ महिनाको साधारण कैद हुने निर्णय गरिएको थियो। मुन्सिफ न्यायालयको फैसला आफूमाथि बाध्यकारी हुने वा नहुने भन्ने विषयमा निर्णय गरिएको कुरा महत्त्वपूर्ण छ। यस्तो निरीक्षण गरिएको थियो कि फौजदारी मामिला हेर्ने न्यायालय देवानी न्यायालयको अधीनस्थ छैन। साथै, "त्यो आदेश फौजदारी उजुरीको हकमा एकपक्षीय आदेश थियो, जसमा जारी निषेधाज्ञा स्वीकृत हुन सक्दैन र फौजदारी न्यायालयको हातखुट्टा बाँधिन सक्दैन" भनिएको थियो।

[५] दोस्रो प्रतिवादी।

पुनरावेदन न्यायालयले प्रमुख रूपमा एक विन्दु विचारार्थ तोकेको थियो - के चेक कानूनी रूपमा लागू गर्न मिल्ने ऋणको विरुद्ध जारी गरिएको हो, जसले विनिमेय लिखत ऐनको धारा १३८ अन्तर्गतको अपराधलाई आकर्षित गर्छ। यो विन्दु अपीलकर्ताको विरुद्धमा फैसला भएको र त्यसैले तल्लो न्यायालयबाट गरिएको दोषी ठहर पुष्टि गरिएको थियो।

७. उच्च न्यायालयले पुनरावलोकनमा देखायो कि सुनुवाई न्यायालय र पहिलो अपिलेट न्यायालयको एकै ठहरमा कुनै अनौठो कुरा देखिएन। यसलाई खारेज गरिएको थियो।

८. हामीलाई यो मामिला यस न्यायालयसम्म आइपुग्ने तरिका अत्यन्त चिन्ताजनक लाग्यो। हामीलाई यस्तो विचित्र तथ्य र परिस्थितिमा कसरी पक्षहरूले एउटै मामिला र कारोबारसम्बन्धी देवानी र फौजदारी दुवै बाटो लिन सक्छन् भन्ने बुझ्न सकेनौं।

९. बहस गर्दै, अपीलकर्ताका वकिल श्री के. परमेश्वरले यस न्यायालयका केही निर्णयहरूमाथि भरोसा गरेका छन्। ***मेससर्स कराम चन्द गंगा प्रसाद र अन्यहरु विरुद्ध भारत संघ र अन्यहरु*** [६] मा यस न्यायालयले भनेको थियोः

"...देवानी न्यायालयका निर्णयहरू फौजदारी न्यायालयमाथि बाध्यकारी हुन्छन् भन्ने कुरा कानूनको पुरानै सिद्धान्त हो। विपरीत होइन।"

के.जी. प्रेमशंकर विरुद्ध प्रहरी निरीक्षक र अन्यहरु [७] मा तीन जना न्यायाधीशको पीठले ***एम.एस. शेरिफ विरुद्ध मद्रास राज्य*** [८] को आधारमा कुनै सिधा जाँच नभएको र देवानी र फौजदारी न्यायालयका बाझिएका निर्णयहरू सजाय वा क्षतिपूर्तिको सीमित प्रयोजनका लागि मात्र मान्य हुने बताएको थियो।

६ (१९७०) ३ एससी ६९४

७ [२००२] सप्ल २ एससीआर ३५०: (२००२) ८ एससी ८७

८ [१९५४] १ एससीआर ११४४: एआईआर १९५४ एससी ३९७

१०. हामी देख्छौं कि यस न्यायालयले ***विष्णुदत्त शर्मा विरुद्ध दया सप्रा (श्रीमती)*** [९] मा यसरी भनेको थियो:

"२६. तर, यस न्यायालयको *कराम चन्द गंगा प्रसाद विरुद्ध भारत संघ (१९७०) ३ एससी ६९४* को निर्णय महत्त्वपूर्ण छ, जहाँ यो स्पष्ट रूपमा भनिएको थियो कि देवानी न्यायालयका निर्णयहरू फौजदारी न्यायालयहरूमाथि बाध्यकारी हुन्छन् तर विपरीत होइन, जसलाई त्यहाँ बदर गरिएको थियो।"

यस न्यायालयले सतीश चन्दर अहुजा विरुद्ध स्नेहा अहुजा [१०] मा ***प्रेमशंकर*** (माथिको) र ***विष्णु दत्त शर्मा*** (माथिको) सहित धेरै पूर्वनिर्णयहरूलाई विचार गरेर देवानी न्यायालयले फौजदारी कारबाहीमा पेश गरिएको प्रमाणलाई हेर्न रोक लगाइएको छैन भन्ने राय दिएको थियो।

समस्याको अन्त्य ***इकबाल सिंह मारवाह विरुद्ध मिनाक्षी मारवाह*** [११] मा यस न्यायालयको संविधान पीठले गरेको छ:

"३२. देवानी र फौजदारी न्यायालयहरूबीचको बाझिएको निष्कर्ष हटाउने प्रयास गर्नुपर्ने अन्तिम बहसतर्फ आउँदा, दुई कारबाहीमा आवश्यक पर्ने प्रमाणको मापदण्ड पूरै फरक छ भन्ने कुरा औँल्याउन आवश्यक छ। देवानी मामिलाहरू बहुमत प्रमाणको आधारमा निर्णय गरिन्छन्, जबकि फौजदारी मामिलामा पूरा भार अभियोजनमाथि हुन्छ र असन्देहजनक मापदण्ड पुरा गर्नुपर्छ। यसरी एक कारबाहीमा गरिएको निष्कर्षलाई अर्कोमा अन्तिम वा बाध्यकारी मान्नुपर्ने कुनै कानूनी व्यवस्था वा कानूनी सिद्धान्त छैन, किनभने दुवै मामिला त्यसमा पेश गरिएको प्रमाणको आधारमा निर्णय गरिनु पर्छ। पुरानो संहिताको धारा ४७६ अन्तर्गत उजुरी दर्ता गर्न निर्देशन दिने आदेशको विरुद्धको अपिलमा यस्तै बहस हेर्दा, *एम.एस. शेरिफ विरुद्ध मद्रास राज्य* [१९५४ एससीआर ११४४: एआईआर १९५४ एससी ३९७: १९५४ क्राइ. एलजे १०१९] मा संविधान पीठले गरेको निम्न टिप्पणीले समस्याको पूर्ण उत्तर दिएको छ: (एआईआर पृ. ३९९, पैरा १५-१६)

९ [२००९] ७ एससीआर ९७७: (२००९) १३ एससी ७२९

१० [२०२०] १२ एससीआर १८९: (२०२१) १ एससी ४१४

११ [२००५] २ एससीआर ७०८: (२००५) ४ एससी ३७०

"१५. देवानी र फौजदारी कारबाहीबीच, हाम्रो राय छ कि फौजदारी मामिलालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ। भारतका उच्च न्यायालयहरूमा यस विषयमा केही मतभेद छ। कुनै कडा नियम तोक्न सकिँदैन तर हामी यो मान्दैनौं कि देवानी र फौजदारी न्यायालयहरूबीचको बाझिएको निर्णयको सम्भावना सान्दर्भिक कुरा हो। कानूनले यस्तो घटनालाई अनुमति दिन्छ जब यसले स्पष्ट रूपमा एक न्यायालयको निर्णयलाई अर्कोमाथि बाध्यकारी वा सान्दर्भिक नबनाउने कुरामा रोक लगाउँछ, केही सीमित प्रयोजनहरू बाहेक जस्तै सजाय वा क्षतिपूर्ति। यहाँ एकमात्र सान्दर्भिक कुरा अप्ठ्यारोको सम्भावना हो।

१६. हामीलाई भारी लाग्ने अर्को कारक यो हो कि देवानी मामिला धेरै वर्षसम्म सुरु हुन सक्छ र यो अवान्छनीय हुन्छ कि फौजदारी अभियोजन पर्खिरहनु पर्छ जबसम्म संलग्न जोसुकैले अपराधको बारेमा सबै कुरा बिर्सिसकेका हुँदैनन्। सार्वजनिक हितले माग गर्छ कि फौजदारी न्याय द्रुत र निश्चित हुनुपर्छ; कि दोषीलाई सजाय दिनुपर्छ जब घटनाहरू अझै सार्वजनिक स्मरणमा ताजा छन् र निर्दोषलाई त्यति चाँडो सुटुक्क छाडिनुपर्छ जति एक निष्पक्ष र सही मुकदमा भएको हुन्छ। अर्को कारण के हो भने स्मरणशक्ति धमिलिन नदिई यसलाई सामान्य नछाड्नु उचित हुन्छ।

तर, यो कुनै कडा नियम होइन। कुनै विशेष मामिलामा अन्य केही विशेष कारणहरूले अर्को कुनै मार्ग बढी उपयुक्त र न्यायसंगत बनाउन सक्छ। उदाहरणका लागि, देवानी मामिला वा अन्य फौजदारी कारबाही धारा ४७६ अन्तर्गत आदेश दिइएको अभियोजनलाई स्थगित गरेर अग्रसरता नदिन यति नजिकै सकिएको हुनसक्छ। तर यस मामिलामा हाम्रो राय छ कि देवानी मामिला स्थगित गरिनु पर्छ जबसम्म फौजदारी कारबाही सकिँदैन।"

(जोड दिइएको)

११. प्रेमशंकरको (माथिको) अनुसार, सजाय र क्षतिपूर्ति न्यायालयको देवानी र फौजदारी अधिकारक्षेत्रका निर्णयहरूको द्वन्द्वबाट बाहिरिने छन्। त्यसैले, यस मामिलामा, फौजदारी न्यायालयले सजाय र क्षतिपूर्ति दुवै तोकेकोले उल्लिखित निर्णयको सिद्धान्तले फौजदारी न्यायालयलाई देवानी

न्यायालयले चेकलाई विवादको विषय भएकोले मात्र प्रतिभूतिको प्रयोजनका लागि बताएको कुराले बाँधिने छ।

१२. यसरी हेर्दा, खाता बन्द भएकाले चेक बाउन्स भएर फौजदारी कारबाही भएको कुरा कानूनी रूपमा निरर्थक हुन्छ र त्यसैले यसलाई रद्द र बदर गर्नुपर्छ। परिणामस्वरूप, तल्लो न्यायालयहरूले तोकेको क्षतिपूर्ति यहाँका अपीलकर्तालाई तुरुन्तै फिर्ता गर्नुपर्छ।

१३. उल्लिखित शर्तहरूमा यो अपिल स्वीकृत गरिएको छ। यसैले, थ्रिसूर अतिरिक्त सत्र न्यायालयबाट सन् २००७ को क्रल. अपिल ६७३ मा जारी फैसला र आदेश, जसले सन् २००३ को सिसि नं. ५१ अन्तर्गत न्यायिक पहिलो श्रेणी म्याजिस्ट्रेटले गरेको दोषी ठहरलाई पुष्टि गरेको थियो, र केरला उच्च न्यायालयबाट सन् २०११ को क्रल.आर.पी. नं. ११११ मा पुष्टि भएको थियो, त्यसलाई रद्द र बदर गरिएको छ। कुनै लम्बित निवेदन भए त्यसलाई समाप्त गरिएको छ।

शीर्षक तयार गर्ने: अंकित ज्ञान
मामिलाको परिणाम: अपिल स्वीकृत।